

Розділ IV.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛА

1. Створення колгоспного ладу

В історичній літературі трапляються терміни «доколгоспне» та «колгоспне село», які засвідчують два різних соціально-економічних та сімейно-побутових уклади життя українських селян. Перший стосується 20-х рр., упродовж яких колективні господарства становили «експериментальне поле» для кількох сотень тисяч незаможних селян, що повірили у «комунію». Для них комуні, артїлі, тсози стали організаційними формами повсякденної виробничої та трудової діяльності. Колгоспи створювалися тоді переважно на землях державного резервного фонду. Комуні вирізнялися повним усупільненням землі, худоби, реманенту, артїлі зберігали відносну автономію селянського двору, котрий «здавав» до колгоспу частину майна з правом його повернення, а товариства спільного обробітку землі (тсоз) діяли за принципом дольової участі, використовуючи власні угіддя, робочу худобу, реманент, насіння.

Українське село кінця 20-х рр., судячи з форм господарювання, зберігало традиційний уклад життя, а селяни не поспішали до «колгоспу». Так, у жовтні 1928 р. комуні посідали 2,4%, артїлі 20,5%, тсози 77,1% колективних сільсько-господарських підприємств в УСРР¹. Отже, «селянський комунізм», тобто колективний спосіб життя, заснований на усупільнених засобах виробництва та спільній праці, був винятком, а не повсякденною нормою. Організація колективного господарювання спиралася на статутні форми, хоча колгоспи тоді ще не мали бригадної системи, а колгоспний трудовдень означав не виконання конкретних норм виробітку, а звичайну участь в тих чи інших видах роботи, встановлених правлінням. До колективних форм повсякденної трудової діяльності пристало 267 тис. з 5,1 млн селянських дворів, які залишалися на подвірному, хутірному та відрубному формах землекористування — 74,3%². Село, за питомою вагою селянських господарств у виробництві продукції, залишалося доколгоспним, а між колгоспниками та селянами-одноосібниками, крім соціально-класового статусу та організації праці, особливо в царині сімейного побуту (одяг, харчування, дозвілля, зимові заняття), суттєвих відмінностей не було. Церкву відвідували колгоспники та одноосібники, які не цуралися релігійних свят. Колективна форма торкалася переважно господарської діяльності, а не сімейно-побутової.

Сільський уклад життя, особливо в земельних громадах, до яких належав майже кожен п'ятий селянський двір в Україні, поєднував колективістські принципи з подвірньо-сімейними формами сільськогосподарського підприємництва. До початку масової колективізації в українському селі «мирно співіснували» колгоспна та індивідуальна організація повсякденної виробничо-трудої діяльності селян, яку представляли колективне та сімейно-подвірне управління. 1 січня 1930 р. в УСРР функціонувало 54770 сіл і селищ з населенням близько 25 млн осіб³. Вони представляли самотутній уклад життя, зумовлений соціально-економічною організацією селянського двору. Сільський учитель, для

якого робота в школі займала першу половину дня, фактично займався господарськими проблемами, будучи хліборобом, хоча його матеріально мали утримувати громади та сільські ради.

Колективна форма організаційно-виробничої діяльності селян, яка теоретично і практично виникла одразу після жовтневого перевороту 1917 р., почала набувати іншого функціонального призначення наприкінці 20-х рр. Примусове створення колгоспів шляхом масової колективізації селянських господарств — виявилось черговою революцією для села, вирішувало дві соціально-економічні проблеми: подолання хронічної кризи хлібозаготівель та створення сталінських зернових фабрик — артілей. Й. Сталін, будучи ідейним батьком суцільної колективізації, самовпевнено сподівався на «колгоспне диво», про що свідчить його стаття «Рік великого перелому». «Більше того, — наголошував її автор, — можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільших хлібних країн, якщо не найбільшою країною в світі»⁴. Велика авантюра, яку розпочав Сталін, насправді перетворила хлібну країну на країну масового голоду за три роки. Сталінське бачення «новизни колгоспного руху» полягало в тому, що в колгоспи селяни пішли «цілими селами» та «навіть округами», а їх масове створення стало основною організаційною формою «вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель»⁵. Їх розглядали як засіб масового виробництва зерна та іншої продукції, не дуже переймаючись справжніми принципами колективної організації праці.

Насаджування колгоспів «згори» викликало негативне ставлення селян. Сільські ради, уповноважені з району, комнезами, партійні осередки застосовували примусові методи (заликування, конфіскація майна, розкуркулення, надмірне оподаткування, позбавлення їжі, насіння, реманенту, худоби, присадибної землі, заборона продажу промтоварів в сільпо, арешт, розстріл повстанців), виконуючи генеральну лінію партії. Свавілья уповноважених по колективізації (заборона молотити зерно на млинах, користування криницями, вигонами худоби, депортації, фізичне знущання та моральне приниження селян), яке відбувалося в руслі класової боротьби та ліквідації «куркульства як класу», переконливо доводило «переваги колгоспного ладу» над сімейно-трудовою організацією повсякденного життя селян. Наприклад, в с. Трилісі Фастівського району «колективізатори» залишили селян перед вибором: «або в БУПР, або на Марс, або в колектив, або за межі України на Соловки»⁶. Селян цілодобово тримали на зборах, не випускаючи з помешкань, схиляючи до голосування за масовий вступ до колгоспу. «В тому ж с. Трилісах, — наголошувалося у звіті Білоцерківської окружної контрольної комісії від 20 квітня 1930 р., — уповноважений проводив збори до 3 години ночі, аби взяти людей ізмором, не випускаючи нікого з помешкання, і коли не мав ніякого успіху, то оголосив: «всі, хто був присутній на зборах, механічно входять до колективу»⁷. Селян позбавляли насіння, зерна, штрафували, а представник Фастівського РВК «т. Жаров», виконуючи план по колективізації, «...дав таку категоричну установку — забрати все до зернятки, усуспільнити худобу і реманент в 24 години»⁸. Факти примусової колективізації

стали соціальною ознакою українського села, яке під адміністративно-примусовим тиском втрачало традиційні економічні підвалини. Для 23,5 млн селян, з них 21 млн етнічних українців⁹, колгоспи ставали ненависною формою соціального покріпачення.

Селяни, особливо заможні, не сприйняли колгоспної організації, тому потрапили до списків депортованих куркулів, а колективізація мала завершитися в Україні восени 1931 р., у крайньому випадку — весною 1932 р. 5 січня 1930 р., спираючись лише на контрольні цифри п'ятирічного плану, ЦК ВКП(б) констатував наявність матеріальної бази «...для заміни великого куркульського виробництва великим виробництвом колгоспним, потужним просуванням уперед по створенню соціалістичного землеробства»¹⁰. Політично-економічний принцип створення колективного землеробства був упередженням, а соціалістична форма — єдиною і непорушною. Замість тсозу настійливо пропонувалася артіль, яку визнали «перехідною до комуни формою колгоспу», хоча для початку колективізації комуністична перспектива виявилася дивною. Фізична ліквідація 4% так званих куркульських господарств, тобто унеможливлення будь-якої альтернативи, свідчила про метод творення нової системи колективного життя в українському селі. Для Сталіна «куркульство як клас» не обмежувалося кількома сотнями тисяч селянських дворів, а стосувалося усього заможного селянства. У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), він закликав партію до системного винищення цієї верстви села шляхом депортації та економічної ізоляції. «Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, — повчав вождь партії, — але коли ви одночасно з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, старі, капіталістичні форми, підірвати і ліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, — куркульство все одно відродиться і буде зростати»¹¹. Отже, колгоспи для селянства, але без куркулів, стали єдиною формою їх існування. Становлення колгоспного ладу означало brutальне руйнування звичного для селян побуту. Тому вони, за словами С.В. Косіора, справді «...під трактор лягали і не давали орати землю»¹².

Селами України прокотилася хвиля повстань, спрямованих проти політики колективізації та розкуркулення, які захищали традиційний уклад життя в українському селі. У закликах та діях бунтівних селян простежувалося єднання соціальних та духовних основ сільського доколгоспного повсякдення. Наприклад, весною 1931 р. селяни с. Ровеньки Ровеньківського району розповсюдили серед односельчан листівку. «Час настав, — зазначалося там, — коли немилосердні антихристи хочуть обезкровити тружеників, підштовхують їх до пекла. Вас гонять до колгоспів для того, щоб лишились ви останнього, у нагороду за це діавол приготував уже пекло, живіть, як жили батьки ваші, і більше молітесь»¹³. Ототожнення колгоспів з пеклом було реалістичним порівнянням, позаяк селяни були свідками масової загибелі їхньої худоби, десятків тисяч незасіяних десятин озимини та яровини. Жити за батьківським «чином», тобто за традиційним християнським укладом життя, вважалося моральною і духовною цінністю. Подібні висловлювання зустрічалися в селах Одеського та Коростенського районів, а також усюю Україною, у яких масового характеру набули так звані «волинки» — протестні акції селянок проти колективізації. Весною 1930 р.

майже половина колективізованих селянських дворів залишила колгоспи, вимагаючи повернення усуспільненого майна. «Ми, що нижче підписалися, громадяне с. Капітанівки Златопільського р-ну Шевченківської округи, — скаржилися вони 3 квітня 1930 р., — вступили в колектив с. Капітанівки ім. Шевченка під силою місцевої влади, котра нам об'явила бойкот конфіскацією майна та висилкою. Потім за час перебування в колективі біля півтора місяця ми побачили, що з наших коней поробили калік, то ми, зневірившись колективу, подали заяву, щоб нас виключили з членів колективу, але правління Капітанівського колгоспу не звернуло жодної уваги на наші заяви»¹⁴. Не встигнувши розпочати колективне життя, селяни «зневірилися» в колгоспові, де вони лише «перебували», а не працювали спільно.

Українське селянство, примусово загнане до колгоспів восени 1929 — протягом першої половини 1930 р., масово залишало їх, демонструючи своєрідний референдум з коліс. «Колгоспний рай», обіцяний агітаторами та колективізаторами, не виправдав довіри селян. У серпні 1930 р. в Україні було 20461 колгосп, до якого записали 30% дворів та 36% землі селянського користування¹⁵. Вихід з колгоспів дещо зменшився, але організація нових господарств не покривала хвилі весняного «відливу». Керівництво Наркомзему УСРР, проаналізувавши 21 серпня 1930 р. соціально-економічні наслідки колективізації, визнало їх основні «хиби»: відсутність керівництва колгоспами, незадовільна організація правці, відсутність популяризації серед селянства принципів розподілу наслідків господарювання, неправильні взаємини колгоспів з індивідуальними господарствами¹⁶. Визначення «назадовільна» та «відсутність», які стосувалися організації праці в колгоспах, засвідчували відповідну соціальну зрілість колективної системи повсякденної трудової діяльності господарств, відтак і селян.

Рівень усуспільнення землі, реманенту, худоби, що зростав шаленими темпами в колгоспах до осені 1931 р., створював матеріально-технічні передумови для колективної форми внутрішнього господарювання, але не її саму. Так, 1 березня 1931 р. колгоспами було охоплено 2,3 млн селянських дворів, тобто 48,4% до їх загальної кількості в Україні¹⁷, тому за формальними ознаками майже половина з них стала на колективний шлях трудової діяльності. 10 квітня 1931 р. колективний сектор об'єднав 61% селянських господарств та 64% сільськогосподарської ріллі, а в степових районах 83%, хоча для 32 районів рівень колективізації досяг 90–98%¹⁸. Для них масова колективізація завершилася, а перемога соціалістичного ладу не означала утвердження селянського «ладу» в українському селі, позаяк для переважної більшості селян колгоспна робота вважалася панщиною. Зламавши спротив селян, партійні уповноважені влаштували змагання за остаточну перемогу колгоспного ладу, звітуючись цифрами про колективізацію. У 1932 р. діяло 23270, у 1933 р. 24191 колгосп, якими було охоплено дві третини селянських дворів, 78–87% орної землі в Україні¹⁹. Отже, зламане колективізацією й голодомором українське село справді стало колгоспним. Відтак завершилася перша фаза сталінської «революції згори», внаслідок якої сільськогосподарська артіль виявилася основною формою повсякденної трудової діяльності селян. Організація колективної праці була зафіксована у Зразковому статуті сільськогосподарської артілі 1930 р., а переважна більшість українських селян набула нового соціального статусу — колгоспників.

Колгоспне уярмлення відбулося головним чином упродовж 1929–1933 рр., а протягом 1935–1938 рр. було створено лише 2,8 тис. колгоспів. У 1938 р. кількість їх досягла 27 тис. господарств. Якщо у 1929–1933 рр. до колгоспів записалося 3,2 млн, то за 1935–1938 рр. до них приєдналося 623 тис. селянських дворів²⁰. Протягом першої половини 30-х рр. союзний уряд здійснив не лише масову колективізацію селянських господарств, а також встановив єдину організаційну форму колективної трудової діяльності — артільну. Українське село стало колгоспним, але формування колгоспного селянства, тобто носія нового укладу життя тривало у різних бригадах, під час політично-ідеологічних акцій (ударництва, соцзмагання), зовнішнього впливу шефських робітничих бригад, політвідділів МТС, сільських рад. Соціальна резервація, яку нагадували колгоспи 30-х рр., стала тим середовищем, у якому перетравлювалася «приватновласницька свідомість» колишніх селян-підприємців. Сільські хутори та хуторяни, які представляли собою тих самотніх «залишенців» старого укладу життя, дратували партійців, тому наприкінці 30-х рр. їх переселяли до колгоспів. Так, станом на 5 грудня 1938 р. ліквідації підлягало 25982 хутора, з них на Житомирщині — 13806, на Київщині — 5100, на Поділлі — 3139. Держплан СРСР встановив план «виселення хуторських господарств» у 1939 р. та їх перехід «на жительство в колгоспи», до якого потрапили 12 тис. хуторів в Україні, хоча переселенню підлягало 96 тис. самодіяльних господарств²¹.

Отже, масове усуспільнення селянської землі, худоби, реманенту, утвердження артільної організації праці в колгоспах, які в основному завершилися восени 1931 р., означали радикальну зміну соціально-економічного укладу повсякденного життя в українському селі. Якщо у 20-х рр. між селянами існували певні майнові розбіжності, то в колгоспному селі відбувся його поділ на колгоспне та одноосібне селянство, які вирізнялися за соціально-правовим статусом. Колгоспники стали підневільними виконавцями сільськогосподарських робіт, встановлених Наркомземом УРСР. Незважаючи на утиски влади, 1,4 млн господарств не пристали до колгоспів, а 285 тис. дворів примусово виселили з України²².

2. Повсякденна робота в колгоспних бригадах

Позбавлення селян майна в ході колективізації виявилася справою набагато простішою, ніж організація спільного сільськогосподарського виробництва в артілі. Голови колгоспів, особливо з 25-тисячників, не мали ні агрономічних знань, ані досвіду ведення колективного господарства. Підготовка до першої колгоспної весни 1930 р. виявилася продовженням тих методів і форм роботи, які застосовували при колективізації: отримання плану посівної кампанії з району, подвірний облік членів колгоспів, «загадування» на роботу, призначення відповідальних, обхід дворів. Колгоспи не мали ні тваринницьких ферм, ні спеціальних приміщень для реманенту та насіння, тому вони нагадували речовий склад. «В районах Олександрійському, Семенівському, — писав інспектор НКЗ УСРР Н. Рябуха про стан господарств Кременчуцької округи, — машини зведені в кучу, як лом — в хаосі, складні машини знаходяться під відкритим небом, в деяких колгоспах молотарки й локомотиви стоять в полі, нічим не прикриті, на